

DİLÇİLİK

Səbinə Əhməd qızı Muxtarova

Bakı Dövlət Universiteti

*Humanitar məsələlər və gənclər siyasəti şöbəsinin mütəxəssisi,
Filologiya fakültəsi Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı
sabina_mehdi1@mail.ru*

ƏLÖVSƏT ABDULLAYEV YARADICILIĞINDA SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR MƏSƏLƏSİ

Xülasə: Professor Ələvsət Abdullayev dilçiliyin müxtəlif məsələləri ilə məşğul olmuşdur; bunlardan biri də sintaktik əlaqələrdir. Bu mövzunu ilk tədqiq edənlərdən olan alim 1956-cı ildə qiyabıçı tələbələr üçün tədris-metodik vəsait kimi işləsə də, sonralar bu barədə ciddi araşdırma materialı kimi yenidən bu mövzuya qayıdıb məqalə yazmışdır. İlk əsərində sintaktik əlaqələr haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Ondan sonra dilçiliyimizdə mövzu ilə bağlı müxtəlif alimlər araşdırma aparmışlar. Professor Ələvsət Abdullayev mövzu ilə bağlı yeni fikirlərin yarandığını nəzərə alaraq, məqaləni yazmaq fikrinə gəlmişdir.

Hər şeydən əvvəl, müəllif cümlələr arasındakı sintaktik əlaqənin çox araşdırılmasını qeyd edərək, yalnız sözlər arasında olan sintaktik əlaqədən bəhs edir.

Bu yazıda diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri odur ki, müəllif birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçili, ikinci komponenti sifətdən ibarət olan və təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan birləşmələrdə (dili pəltək və s.) birinci komponentin ikinci komponent tərəfindən idarə edildiyi fikrini irəli sürür. Müəllifin bu fikrə gəlməsini şərtləndirən amillərdə biri və əası ondan ibarətdir ki, həmin birləşmələrin birinci komponenti asanlıqla çıxışlıq halla əvəzlənə bilər və məzmununda ciddi fərq olmur (dildən pəltək).

Məqalədə irəli sürülən ikinci fikir ondan ibarətdir ki, dilçiliyimizdə qoşma kimi təqdim edilən və əsas nitq hissələri ilə omonimlik yaradan bir sıra sözlər müəllif tərəfindən birmənalı olaraq ancaq əsas nitq hissəsi kimi verilir. Müəllifə görə bu sözlər (əvvəl, qabaq, başqa və s) istər ayrılıqda, istərsə ismin bu və ya digər halında olan sözə işlənməsindən aslı olmayaraq, yalnız əsas nitq hissəsi kimi öyrənilməlidir.

Açar sözlər: professor Ələvsət Abdullayev, sintaktik əlaqə, idarə, uzlaşma, mənsubiyyət, hal, söz birləşməsi, cümlə üzvü.

Sabina Mukhtarova

The problem of syntactic connections
in the scientific works of Alovsat Abdullayev

Abstract: Professor Alovsat Abdullayev dealt with various problems of Azerbaijani linguistics which included the problem of syntactic connections. It should be noted that he was one of the first to study this problem.

So, in 1956 he developed this problem in his teaching aid for part-time students, however, later he returned to this topic and wrote a serious article. His first scientific work contains the general information about syntactic connections. After Alovsat Abdullayev, various scientists studied this issue in Azerbaijani linguistics.

Considering novelty and originality of ideas and views of the scientist on the problem we therefore decided to write an article in this regard.

First of all, noting the researchability of the problem of syntactic connections between sentences, Alovsat Abdullayev speaks only of syntactic relationship between words.

In this scientific work, the special noteworthy fact is that the author puts forward the following idea: in the word-combinations that are not included in the number of attributive phrases, whose first component has a possessive affix and the second component is an adjective (*dili pəltək* "tongue-tied", etc.), the first component is controlled by the second one.

The second idea put forward in the scientist's article concerns a number of words considered in Azerbaijani linguistics as postpositions and homonymous to the main parts of speech.

Professor Alovsat Abdullayev definitely refers such words to the main parts of speech and thinks that such words as *əvvəl* "before", *qabaq* "before", *başqa* "except; besides", etc. should be studied only as main parts of speech whether they are used alone or with a word in any case.

Key words: Professor Alovsat Abdullayev syntactic connection, government, agreement, possessiveness, case, word-combination, parts of the sentence

Сабина Мухтарова

Проблема синтаксических связей
в научных трудах Аловсата Абдуллаева

Резюме: Профессор Аловсат Абдуллаев занимался различными проблемами азербайджанского языкознания, в число которых входила и проблема синтаксических связей. Отметим, что он одним из первых исследовал эту проблему. Так, в 1956 он разработал данную проблему в своем учебно-методическом пособии для студентов-заочников, однако в дальнейшем

он вернулся к этой теме и написал серьезную статью. В его первом научном труде даны общие сведения о синтаксических связях.

После профессор Аловсата Абдуллаева разные ученые занимались исследованием этой темы в азербайджанском языкознании. Принимая во внимание новизну и оригинальность идей и взглядов ученого на проблему синтаксических связей, мы в этой связи решили написать статью.

Прежде всего, профессор Аловсат Абдуллаев, отмечая исследованность проблемы синтаксических связей между предложениями, говорит только о синтаксической связи между словами.

В этом научном труде особого внимания заслуживает тот факт, что автор выдвигает следующую идею: в словосочетаниях, не входящих в число атрибутивных словосочетаний, первый компонент которых имеет аффикс притяжательности, а второй компонент является прилагательным (*dilpəltək* – "косноязычный" и др.), первый компонент управляется вторым компонентом.

Вторая идея, выдвигаемая в статье ученого, касается ряда слов, рассматриваемых в азербайджанском языкознании как послелоги и омонимичных главным частям речи.

Профессор Аловсат Абдуллаев однозначно относит такие слова к главным частям речи и считает, что слова типа *əvvəl* "до, раньше, прежде", *qabaq* "перед", "раньше", *başqa* "кроме" и т.д. должны изучаться только как главные части речи независимо от того, употребляются ли они отдельно или со словом в каком-либо падеже.

Ключевые слова: синтаксическая связь, управление, согласование, притяжательность, падеж, словосочетание, член предложения.

Giriş

Sintaksis dilin yüksək yarusu olub, sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində cümlələrin əlaqələnerək mətn şəklində formalaşmasını, bu dil vahidlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öyrənir. Hər iki prosesdə leksik və ya sintaktik vahidlərin məna əlaqəsi ilə yanaşı, qrammatik-sintaktik cəhətdən əlaqələnməsi lazımdır. İltisqi dillərə aid olan Azərbaycan dili üçün sintaktik əlaqələrin rolu, o cümlədən onların formalaşma vasitə və üsulları əhəmiyyətli yer tutur.

Əsas hissə

Sözlər arasında əlaqələr, hər şeydən əvvəl, real aləmdə olan əşya və hadisələr arasındakı gerçək əlaqələrə əsaslanır. Belə ki, gerçək aləmdə əlaqədə ola bilməyən əşya və hadisələri ifadə edən söz və ifadələrin əlaqəyə girməsi və birləşməsi ola bilməz. Azərbaycan dilində sözlər arasında dörd cür məna əlaqəsi qeyd edilir: predikativ, obyekt, atributiv və relyativ. Bunlar əsasında isə sintaktik əlaqələr meydana çıxır ki, bunun düzgün müəyyənləşdirilə bilməsi mühümdür. M.Adilov yazır: "Sözlər arasında

grammatik əlaqə əsasdır. Bu əlaqəni unutduqda heç mənə əlaqəsi də olmur" [4, s. 283].

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqə barədə ilk dəfə M.Kazımbəy məlumat verir; mübtədə və xəbərdən danışarkən onlar arasında uzlaşma əlaqəsinin olduğunu bəhs edir. Mübtədə və xəbər haqqında məlumat verərək göstərir ki, "Cümlənin bu iki hissəsini əlaqələndirən rabitə adlanır ki, bu da rus dilindəki əlaqəyə (связь) uyğun gəlir. Müəllif "Allah birdir" cümləsindəki *-dir*, "Allah bilir" cümləsindəki *-ir* şəkilçisini əlaqə yaradan vasitə kimi təqdim edir ki, müəllifin fikrincə, bu da uzlaşmanı ifadə edir [11, s. 699].

Təbii ki, bu fikrlə razılaşmaq olmaz; belə ki, birinci cümlədə *-dir* xəbərlilik şəkilçisi olduğundan xəbərin mübtədə ilə uzlaşmasını həyata keçirir, lakin ikinci cümlədəki *-ir* şəkilçisi zaman şəkilçisidir və zaman şəkilçisi sözlər arasında konkret bir əlaqənin yaranmasına xidmət etmir, o, sadəcə, həmin feildə hadisənin başvermə zamanını bildirir.

1950-ci ildə Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan dilində uzlaşma" adlı məqaləsini yazır. Burada məqsəd cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbər arasındakı əlaqənin xarakterini açmaq əsas məqsəd götürülmüşdür [6].

Sintaktik əlaqələr ilk dəfə bütöv şəkildə məhz Ə.Abdullayev tərəfindən tədqiq edilmişdir; alim 1956-cı ildə qiyabiçilər üçün tədris-metodik vəsait kimi nəşr etdirmişdir [2].

Bundan sonra isə dilçiliyimizdə bu mövzuya maraq artmış və bir sıra dilçilər bu mövzunu tədqiq etmişlər [8; 13; 16 və b.].

Qeyd edək ki, Ə.Abdullayev sonralar yenidən bu mövzuya qayıtmış və "Bir daha sintaktik əlaqələr haqqında" adlı məqaləsində məsələyə daha geniş aspektdə yanaşmışdır. Bu mövzuya qayıtmasını müəllif belə izah edir: "Sintaktik əlaqələr haqqında 1956-cı ildə Universitetin qiyabiçi tələbələri üçün kiçik bir əsər yazmışdım. O zamandan 34 il keçmiş; bu müddət ərzində tədris təcrübəmizdə müəyyən məsələlərlə qarşılaşmışıq. Bunlar bizi vadar edir ki, əvvəl dediklərimizə bəzi fikirlər əlavə edək" [2, s. 173].

Məlumdur ki, sintaktik əlaqələr sintaktik vahidlərin komponentləri arasında özünü göstərir: söz birləşməsinin, sadə cümlədə cümlə üzvlərinin, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında. Müəllif göstərir ki, cümlələr arasında sintaktik əlaqələrdən çox bəhs edilmişdir. Ona görə də müəllif bu barədə yenidən bəhs açmağa ehtiyac duymur; ona görə də yalnız sözlər arasındakı əlaqələrdən bəhs olunur. Bu isə iki sintaktik mühitdə özünü göstərir: 1) söz birləşməsindəki sözlər arasında və 2) cümlədəki sözlər, yəni cümlə üzvləri arasında.

Müəllif bu fikrədir ki, sözlər arasında tabelilik əlaqəsinin idarə, idarə-uzlaşma və yanaşma nivləri qeyd olunur, lakin cümlədəki sözlərdən fərqli olaraq, söz birləşməsindəki sözlər arasında başqa bir əlaqə növü də diqqəti çəkir. Belə ki, söz birləşmələrindəki idarə əlaqəsi cümlə üzvləri arasında olan idarə əlaqəsi kimidir, yəni söz birləşmələrində də cümlə üzvlərində olduğu

kimi, asılı tərəf yönük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halda olur. Lakin söz birləşmələrinin bir qismində, daha doğrusu, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci komponenti yiyəlik halda olur (*dağ havası*, *dağın havası*). Lakin dilçiliyimizdə özünə yer alan bir fikrə görə, yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi yoxdur, yəni yiyəlik halda olan söz və ya birləşmə yiyəlik halda müstəqil şəkildə cümlə üzvü funksiyası daşıyır; onlar əlaqədə olduğu mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə vahid cümlə üzvü olur. Ona görə də söz birləşmələrində olan idarə əlaqəsi cümlə üzvlərində olan idarə əlaqəsindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Belə ki, cümlə üzvləri arasında idarə əlaqəsi olmadığı halda, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində bu əlaqə vardır; daha doğrusu, bu birləşmələrdə ikinci komponent birinci komponenti idarə edir. Bu baxımdan həmin birləşmələrdə iqiqat əlaqə qeyd edilir: uzlaşma-idarə.

Ə.Abdullayev göstərir ki, cümlədə olan uzlaşma ilə söz birləşməsində olan uzlaşma fərqlidir; belə ki, cümlədə uzlaşma predikativ xarakter daşıyır, çünki mübtədə və xəbər arasında olur. İsmi birləşmələrin tərəfləri isim və ya substantivləşmiş sözlərlə ifadə olunduğundan predikativ səciyyə yoxdur.

Yanaşma əlaqəsindən bəhs edən müəllif göstərir ki, bu əlaqə növü söz birləşməsinin tərəfləri arasında da, cümlə üzvləri arasında da eyni xarakterlidir.

Maraqlıdır ki, bu məqaləsində Ə.Abdullayev idarə əlaqəsinin bir növü haqqında da məlumat verir ki, dilçiliyimizdə bu barədə heç bir fikir yoxdur. O göstərir ki, indiye qədər dilçiliyimizdə idarə əlaqəsi dedikdə yalnız əsas tərəfin asılı tərəfi ismin adlıq halından başqa, digər hallarında olmasını tələb etməsi halı qəbul edilirdi. Bu baxımdan isimləri müxtəlif nitq hissələri, o cümlədən feillər, feil törəmələri, isimlər, sifətlər, saylar, zərflər, qoşmalar idarə edir ki, bu da özlüyündə bir sistem təşkil edir. Lakin bu sistmə daxil olmayan ələ idarə forması var ki, onlarda yalnız sifətlərlə idarə özünü göstərir. Bu zaman birinci komponent III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isim, əsas tərəf isə sifətdən ibarət olur. Bu tip ifadələr ismi birləşmələr yaradır və məhz ikinci tərəfin tələbi ilə birinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməli olur. Məsələn: *boynu ayrı, üreyi düz, dili pəltək, ayağı şikəst, gözü kor, qulağı kar* və s. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında idarə əlaqəsinin olduğunu əsaslandırmaq üçün onların çoxunun birinci komponenti çıxışlıq halda olan və sifətlə idarə olunan müvafiq birləşmələrlə müqayisə edir;

ayağı şikəst – ayaqdan şikəst
qulağı kar – qulaqdan kar
əli yüngül – ağıldan yüngül
əli iti – öldən iti

Bu müqayisəni aparmaqla müəllif sübut etməyə çalışır ki, bu cərgələrin hər ikisində komponentlərin əlaqəsi eyni səciyyəlidir; hər ikisində ikinci komponent birinci tərəfi idarə edir.

Bəllidir ki, Azərbaycan dilində qeyri-təyini (və ya təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan) ismi birləşmələr var ki, onlarda komponentlər müxtəlif struktur formalarda olur. Bu birləşmələrdən bir qrupunu birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəfi sifətdən ibarət olur. Məsələ burasındadır ki, bu tip birləşmələrdən danışarkən tədqiqatçıları onları əmələ gəlməsində heç bir vasitədən istifadə edilməyən birləşmələr kimi təqdim edirlər [15, s.194]. Müəllif göstərir ki, bunlar həm forma, həm də mənaca birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, lakin onlar arasında əsaslı fərqlər də vardır. Əvvəla, komponentlərin sıralanmasında fərq vardır; belə ki, birinci növ təyini söz birləşmələrində birinci yerdə təyin edən, ikinci yerdə təyinelənən gəlsə, burada tərsinədir, ona görə də tərəflər arasındakı semantik-qrammatik münasibət eyni deyil. İkincisi, birinci növ təyini söz birləşmələri nominativ xaraktere malikdir, bu birləşmələrdə isə predikativliyə meyl güclüdür. Hətta bəzən onların predikativ vahidlərdən təşəkkül tapdığı da qeyd edilir. Üçüncüsü, birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələri geniş, bu birləşmələrdə isə məhduddur.

Burada diqqəti çəkən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, dilçilik ədəbiyyatında idarə əlaqəsi dedikdə əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin adlıq haldan çıxıb digər hallara düşməsi başa düşülür. Mənsubiyyət şəkilçili sözün idarə əlaqəsini formalaşdırdığı faktı dilçiliyimizdə qeydə alınmamışdır. Ona görə də Ə.Abdullayev bu formanı ümumi sistemdən kənar hal kimi qeydə almışdır. Lakin bu tip birləşmələrin heç bir morfoloji əlamət olmadan formalaşması fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki birinci komponent adlıq halda olsa da, əslində mənsubiyyət şəkilçisi olmasa, həmin birləşmənin yaranması mümkün deyil, daha doğrusu, ikinci komponent birinci komponentin III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsini tələb edir. Ona görə də bu tip birləşmələri heç bir morfoloji əlamət olmadan yaranan birləşmə kimi vermək, fikrimizcə, düzgün deyil.

Məqalədə sintaktik əlaqələrin komponentlərinin ifadə vasitələrinin əhəmiyyətə malik olduğundan da bəhs olunur. Göstərilir ki, dilimizdə idarəedici nitq hissəsi kimi daha çox feil qeyd olunsun da, adlarla idarə də dilimizdə geniş yayılmışdır. Adlarla idarə o deməkdir ki, ikinci, yeni əsas tərəf isimlə, sifətlə, sayla, zərflə, hətta qoşma ilə idarə oluna bilər. Bu baxımdan həmin fikrin təsdiqini tapması üçün müəllif hər nitq hissəsinin idarəetmə xüsusiyyətini əks etdirən faktlar və izahlar verir.

Burada zərflə idarə məsələsi xüsusilə diqqəti çəkir. Müəllif nümunələrdən sonra belə qeyd verir ki, əsas tərəfi zərf olan birləşmələr digərlərindən fərqlidir, belə ki, digər birləşmələrdə müvafiq nitq hissələri ayrılıqda hansı nitq hissəsidirsə, birləşmədə də elə qalır. Məsələn, "ağır yük, yüngül iş" və s. bu tipli birləşmələrdə "ağır, yüngül" sifətləri "daşdan ağır, pambıqdan yüngül" tipli birləşmələrdə də sifət kimi əlamət, keyfiyyət bildirir;

yəni bu sözlər həm asılı vəziyyətdə, həm də idarəedici vəziyyətdə sifətləndirici çıxır, sifət olaraq qalır.

Digər nitq hissələrində də eyni vəziyyət müşahidə olunur, yalnız zərf haqqında bu fikri demək olmur. Bunun üçün müəllif belə misallar verir: 1) *Əvvəl Elçin gəldi, sonra da Gülnar*; 2) *Gülnardan əvvəl Elçin gəldi* (səh.177). Birinci nümunədə "əvvəl" və "sonra" sözləri zərf, ikinci nümunədə isə həmin sözlər qoşmadır. Bu müqayisə onun üçündür ki, idarə əlaqəsində bu sözlərin rolu aydınlaşdırılsın. Deməli, qoşma birləşdiyi sözü idarə edir, lakin həmin məqamda zərf idarə etmir.

Müəllif buna qarşılıq olaraq, yer zərflərinin iştirakı olan nümunələr verir:

1) *Aşağıda filologiya fakültəsi, yuxarıda isə tartix fakültəsi məşğul olur*; 2) *Tarix fakültəsindən aşağıda filologiya fakültəsi məşğul olur* (səh.177). Bu nümunələrin hər ikisində "aşağıda, yuxarıda" sözləri zərfdir, halbuki birinci nümunədə asılı, ikinci nümunədə əsas tərəf kimi işlənmişdir; yəni bu sözlər idarəedici və ya idarəolunan olmasından asılı olmayaraq, zərf olaraq qalır.

Burada fərqli məqam tarixi inkişaf prosesində sözlərdə qrammatik-semantik dəyişikliyin baş verməsi ilə bağlıdır; belə ki, bəzi zərflər zaman-zaman qoşma ya çevrilmişdir. "Əvvəl, qabaq, sonra, bəri" və s. sözlər bu qəbildəndir. Ə.Abdullayev bu iki halı müqayisə edərkən belə bir fikrə söykənir ki, əslində birinci halda, yeni "əvvəl, sonra" sözlərinin çıxışlıq halda olan sözlə birlikdə işləyərkən qoşma hesab edilməsi düz deyil. Bu nəzəri fikrə biz N.K.Dmitriyevin araşdırmalarında rast gəlirik. Başqırd dilinin qrammatikasında bəhs edərkən "Yaxşı bala yaxşı uxiy" (Yaxşı uşaq yaxşı oxuyur) nümunəsindən çıxış edərək qeyd edir ki, "heç bir əsas yoxdur ki, birinci yaxşı-nı sifət, ikinci yaxşı-nı zərf hesab edəsən, hansı sintaktik funksiyada çıxış etməsindən asılı olmayaraq, başqırd dilində yaxşı sifətdir və sifət olaraq qalır" [7].

Azərbaycan dilçiliyində Y.Seyidov da bu fikirdədir ki, bir lüğəvi mənaya malik olan söz (burada omonimlik nəzərə alınmır) bir neçə fərqli nitq hissəsi hesab edilə bilməz [14, s.120]. Daha doğrusu, bir söz cümlədə müxtəlif sintaktik vəzifə yerinə yetirə bilər. Məsələn, isim bütün cümlə üzvləri funksiyasında ola bilər. Təyin funksiyasında olarkən (daş hasar) bir vaxtlar məntiqi qrammatikanın nümayəndələri (məsələn, Ə.Dəmirçizadə) təyin funksiyasında olan isimləri sifət kimi təqdim etmişlər. Lakin müasir dilçiliyimizdə artıq belə fikrə rast gəlmirik. Bununla belə, sifət – zərf, say – zərf, isim – zərf, qoşma – zərf kimi qarşılaşdırılan sözlər vardır ki, onlar məhz ayrı-ayrı nitq hissələri kimi öyrənilir.

Ə.Abdullayev qoşmaların idarəedici xüsusiyyətini qəbul edir, lakin omonim olmayaraq, həm əsas nitq hissəsi, həm qoşma kimi təqdim olunan sözlərə fərqli münasibət göstərir, daha doğrusu, həmin sözlərin qoşma olduğunu qəbul etmir. Bizə belə gəlir ki, Ə.Abdullayevin bu fikri elmi baxımdan doğrudur. Belə ki, həmin sözlər "qoşma" funksiyasında çıxış etdikdə də

özünün ilkin xüsusiyyətini, yeni lüğəvi mənaya malik olduğunu itimdir. Ə.Əbdullayev zaman məzmunlu sözlərlə yanaşı, "başqa" sözü haqqında da eyni fikri müdafiə edir və müqayisə üçün belə nümunələr gətirir: 1) *Başqa adam olsaydı, razı olmazdı*; 2) *Səndən başqa heç kəs razı deyil* (səh.177)

Müəllif bu söz haqqında da başqa fikirdədir; onun fikrinə, bu söz hər iki halda eyni nitq hissəsidir. Düzdür, birinci nümunədə "başqa" sözü "hansı" sualına cavab verir və dilçiliyimizdə sifət kimi təqdim olunur. Lakin Ə.Əbdullayev həmin sözün sifət olması fikri ilə razı deyil. Bu fikri əsaslandırmaq üçün belə bir arqument gətirir ki, sifət konkret əlamət bildirir; *böyük, kiçik, uca, alçaq, yaxşı, pis, qara, qırmızı* və s. bu kimi sözlər konkret olaraq müəyyən əlamət və ya keyfiyyət bildirir, "başqa" sözünü isə bunlarla müqayisə etmək olmaz. Bu söz əvəzlilik kimi başqa nitq hissəsinin, burada isə sifəti əvəz edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir, ona görə də onu əvəzlilik kimi qəbul etmək lazımdır. Bu sözün "hansı" sualına cavab verməsi isə sifət olduğuna görə deyil, sifəti əvəz etdiyinə görədir: yaxşı adam – başqa adam.

Məqalədə ikinci nümunədə işlənmiş "başqa" sözüne də münasibət verilmişdir. Məlumdur ki, dilçilik ədəbiyyatında bu söz fərqləndirmə qoşması kimi təqdim edilir (başqa, ayrı, savayı, özgə, qeyri) və onların qoşma olaraq idarəetmə xüsusiyyətinə malik olduğu göstərilir [5, s.10].

Qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Əbdullayev həm birinci, həm ikinci nümunədə olan "başqa" sözünün əvəzlilik olduğu fikrini irəli sürür. Birinci nümunədə bu söz birləşmə içində asılı tərəf kimi işlənmişdir və yanaşma əlaqəsi ilə əsas sözə birləşmişdir. İkinci nümunədə isə əsas tərəf olaraq, idarəedici xüsusiyyətə malikdir.

Məqalədə maraqlı cəhətlərdən biri əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi zamanı nitq hissələri ilə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınmasından zəruriliyidir. Müəllif göstərir ki, sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirərkən sözlərin nitq hissəsi və cümlə üzvü biri digərini şərtləndirməlidir. Bunu izah etmək üçün iki nümunə verilir: 1) *Mən qəzeti oxuyuram*; 2) *Mən qəzet oxuyuram*. Müəllif bu fikirdədir ki, hər iki nümunədə ikinci və üçüncü söz arasında idarə əlaqəsi vardır; birincidə "qəzeti" sözü müəyyən təsirlik halda, ikincidə isə "qəzet" sözü qeyri-müəyyən təsirlik haldadır.

Məlumdur ki, dilçiliyimizdə asılı tərəfi qeyri-müəyyən halda olan sözlərin yanaşma əlaqəsinə girməsi barədə də fikirlər vardır. Q. Kazımov yazır: "Qeyri-müəyyənlik bildiren yiyəlik və təsirlik hallarında olan sözlər (*uşaq paltosu, paltó geymək birləşmələrinin birinci tərəfi*) aid olduğu sözle yanaşma əlaqəsində olur" [9, s.25].

Q.Kazımov bu fikrini "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilindən danışarkən də eyni şəkildə təqdim edir: "...müasir dildə müəyyən yiyəlik halda idarə olunan sözlərin bəzən yanaşma yolu ilə əlaqələnməsi halları: Oğuz bəgləri gəlib oğlan üstünə yığnaq oldular. Bu cəhət hətta birinci tərəf xüsusi isimlərlə ifadə

olunduqda da müşahidə olunur: Beyrək atı qızın atını keçdi" [10, s.393]. Maraqlıdır ki, bu sahənin əsas tədqiqatçılarından olan Y.Seyidov da eyni fikirdədir [15, s.132].

Burada bir məsələni xatırlatmaq istəyirik. Yanaşma əlaqəsi asılı sözün heç bir morfoloji əlamət olmadan əsas sözə yanaşması və mənacə ona bağlanmasıdır. Burada morfoloji əlamətin olmaması sırf formal əlamət demək deyil, sadəcə, hər hansı qrammatik kateqoriyanın morfoloji əlamətinin – şəkilçisinin tələb olunmamasıdır. Lakin bu fikri qeyri-müəyyən halda olan sözlər barədə deyə bilmərik. Belə ki, qeyri-müəyyənlik konkret hallarla bağlıdır, yeni qeyri-müəyyən yiyəlik hal, bə ya qeyri-müəyyən təsirlik hal. Deməli, qeyri-müəyyən hal adlıq hal deyil, yanaşma əlaqəsində isə adlıq hal rol oynayır. Digər hallar, o cümlədən qeyri-müəyyən hallar digər söz tərəfindən tələb olunur.

Düzdür, bəzi hallarda qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan sözü müəyyən yiyəlik hala çevirmək olmur, lakin ikinci komponentdə mənsubiyyət şəkilçisinin olması birinci komponentin də yiyəlik halda olmasını tələb etdiyindən burada idarə olunma faktoru ilə qarşılaşırıq. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşri olan "Müasir Azərbaycan dili" kitabında məhz bu cəhət izlənmişdir. Burada göstərilir ki, "İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi olduğu kimi, idarə əlaqəsi də vardır. Burada uzlaşma əlaqəsi birinci tərəfin ikinci tərəfi özünə tabe etməsi və tərəflərinin hər ikisinin eyni qrammatik formada olması, yeni üçüncü şəxsdə olması ilə izah edilirsə, idarə əlaqəsi ikinci tərəfin birinci tərəfi özünə tabe etməsi və bunun nəticəsində birinci tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənməsi ilə izah olunur" [12, s.74].

Nəticə

Professor Ələvsət Əbdullayevin sintaktik əlaqələrlə bağlı araşdırmaları həm bu sahədəki boşluqların doldurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir, həm də yeni tədqiqatlar üçün yol açır. Mənsubiyyət şəkilçili sözün idarə olunması məsələsi dilçiliyimiz üçün yeni fikir olsa da, düşündürücüdür. İdarə əlaqəsinin yalnız halla bağlı olmaması, mənsubiyyətlə də bağlılığı yeni araşdırmalar tələb edir. Əsas nitq hissələri ilə omonim kimi alınan sözlərin isə həm ayrılıqda, həm də ismin müəyyən bir halında olan sözlə işləndikdə də eyni söz, yeni əsas nitq hissəsi olması çox diqqətəlayiq məsələdir və sonrakı dilçilərin də diqqətini cəlb etmişdir. Hər iki məsələ dilçiliyimizin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 424 s.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr: uzlaşma, idarə, yanaşma. Qiyabiçilər üçün tədris-metodik vəsait. – Bakı, 1956. – 40 s.
3. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992. – 329 s.
4. Adilov M. Əsərləri. I cild. – Bakı: Elm və təhsil, 2010. – 308 s.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. (Sintaksis). – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı. – 404 s.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilində uzlaşma // Azərb. SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, 3-cü cild. – Bakı, 1950, s.14-23.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва-Ленинград, 1948.
8. Халилов Р. Способы синтаксической связи слов в современном азербайджанском языке. – Баку, 1960. – 22 с.
9. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2010. – 500 s.
10. Kazimov Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin sintaksisi // "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik, morfoloji və sintaktik təhlil). – Bakı: Elm, 2018, s.387-488
11. Mirzə Kazimbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2017. – 1000 s.
12. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. – Bakı: Elm, 1981. – 444 s.
13. Rehimova B.M. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik əlaqələr // Azərb. Dövlət Ped. İnstitutunun elmi əsərləri: Pedaqogika və psixologiya, fənlərin tədrisi metodikası, dilçilik seriyası, 1971, №5, s.72-76.
14. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000. – 403 s.
15. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə. I cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. – 629 s.
16. Seyidov Y. Dil sisteminə söz birləşmələrinin yeri // Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cild. – Bakı: Prestige çap evi, 2014, s.9-313.

Rəyçi:
Sənubər Abdullayeva
filologiya elmləri doktoru, professor